

OM ONDSKANS UNDFLYENDE NATUR

PER FAXNELD & SIMON SORGENFREI

I samband med festen som följde på Per Faxnelds disputation på avhandlingen *Satanic feminism: Lucifer as the liberator of woman in nineteenth-century culture* (2014) väcktes idén om ett temanummer av *DIN* om gestaltningar av ondska. Efter att ha laborerat med idén en tid beslutade vi oss för att samla fyra forskare för att skriva artiklar som hämtade stoff ur olika tidsepoker, traditioner och kulturer. Avsiktligt valde vi att bejaka det spretiga, för att se vilka signifikanta skillnader eller intressanta likheter dessa material kunde visa sig innehålla. Vi bad religionsantropologen Anne-Christine Hornborg att skriva om föreställningar och gestaltningar av ondska hos den nordamerikanska Mi'kmaq-stammen utifrån ett historiskt perspektiv, medan religionsvetaren Inga Bårdsen Tøllefsen skulle fokusera förståelse av och förhållningssätt till ondska inom samtida nyandlighet. Religionshistorikern Per Faxneld tog sig an motdiskursiva drag i black metal-scenen, medan religionsvetaren Simon Sorgenfrei i sin artikel kom att analysera en dikt av den sufiske 1200-talspoeten Jalal al-Din Rumi, vilken behandlar ett märkligt möte mellan den förste umayyadiske kalifen Mu'awiyah och Iblis – en muslimsk djävulsgestalt. Genom korta presentationer av dessa artiklar vill vi samtidigt peka på en återkommande tendens i det samlade materialet.

Anne-Christine Hornborgs text *Ondska hos mi'kmaq – ett kulturellt och historiskt färgat begrepp* anlägger ett metaperspektiv på det analyserade materialet och kan i lika hög grad som mi'kmaqs traditioner sägas behandla kristna kolonisatörers och missionärers föreställningar om ondska hos den grupp de har föresatt sig att frälsa. Hornborg påvisar härigenom det kontextbundna i onskans natur, och lyfter initialt också flera viktiga frågor vad gäller möjligheterna och begränsningarna för den sorts komparativa ansats detta temanummer anlägger. Kan vi som forskare frigöra oss från våra egna föreställningar om ondska då vi ska

studera ett avlägset material, eller kommer vi hitta – eller till och med att konstruera – det vi gett oss ut att söka efter?

Mi'kmaq förde sina traditioner vidare genom muntligt berättande, varför vi måste förlita oss på missionärsrapporter vad gäller gruppens äldre föreställningsvärldar. Dessutom var missionen framgångsrik, i den meningen att de flesta individer i gruppen sedan hundratals år anammat katolska föreställningar. Mycket av äldre tradition är glömt. En viktig poäng i Hornborgs text rör hur begreppet ondska som sådant är belastat av kolonistörens eget teologiska bagage. Mi'kmaq tycks inte ha haft några föreställningar om en abstrakt eller ontologisk ondska, däremot tillskriver missionärerna mi'kmaqs gudar och rituella experter onda kvalitéer, eller identifierar dem med sina egna djävulsföreställningar. Det har medfört att mi'kmaqs internalisering av missionärernas katolicism alienerat dem från deras ursprungliga kultur på ett sätt som skapat ett kollektivt trauma. Om mi'kmaq inte hade föreställningar om ondska innan kolonialismen, har de det genom den katolska missionen. I dag finns det många bland mi'kmaq som omvärderar sitt arv, och därigenom istället uppfattar kolonistörernas bristande respekt och hänsynslösheten som en ondska i den teologiska mening som kolonistörerna förde med sig. Man kan alltså säga att mi'kmaq, för att spetsa till det, blev frälsta till snarare än från ondska.

Inga Bårdsen Tøllefsens fokuserar i sin artikel, *Ondskapens 'pedagogikk' i selvets spiritualitet; nyreligiøse perspektiver på ondska og lidelse*, på två sätt att föreställa sig ondska, lidande och ångest i den nyandliga miljön. Bårdsen Tøllefsen skiljer på vad hon kallar *inre* respektive *yttre* förhållningsätt. Med avstamp i Christopher Partridges occulture-begrepp och Ingvild Gilhus och Lisbeth Mikaelsson analyserar hon en estetisering av ondskan som ett uttryck för en återförtrollning av den sekulariserade världen. Detta har också medfört att ondskan avdramatiseras. Tidigare gestaltningar av ondska som vampyrer, demoner och andra monster, har i nyandligt anstruken populärkultur i allt högre grad kommit att estetiseras och tillskrivas positiva värden. Detta *yttre* förhållningssätt går att härleda tillbaka till romantiken, där det onda inte längre nödvändigtvis utgör en moralisk kategori. Vampyren har härige-

nom blivit en delvis positivt kodad gestalt, mer förknippad med Twilight-seriens unga och vackra nattvarelser, än med den skrämmande och fule Nosferatu i Max Schrecks gestaltning. Ondskans representanter blir lockande istället för fränstötande, kittlande snarare än fruktade. Just denna tendens – det onda monstret som sublimt eller sexuellt tilltalande – har funnits i sammanhanget ända sedan det sena 1700-talet, men det som i synnerhet kommit att accentueras i vår tid är den moraliska ambivalensen liksom den tydliga *identifieringen* med sådana gestalter.

Allt detta kan förstås som ett sätt att försöka övervinna, snarare än att övervinnas av, det onda. Bårdsen Tøllefsen visar hur ett *inre* förhållningssätt innebär ett förnekande av en extern ondska – som exempelvis Djävulen – och istället drar mot en tolkning av ondskan som ett uttryck för det oönskade inom oss. Vårt inre onda är också något som vi själva kan övervinna, genom positivt tänkande, ritualer och meditationer eller genom meningsskapande karmiska läroprocesser. I sin analys kopplar hon dessa föreställningar tillbaka till den amerikanska New Thought-miljön som växte fram under 1800-talet, och som fått stor betydelse för globala nyandlighetstrender. Ondskan bär på en pedagogisk utmaning, den blir ett inre hinder som det är upp till var och en att lära sig övervinna.

En appropriering och estetisering av ondskan, delvis i romantikens efterföljd, ser vi även i Faxnelds artikel om den särpräglade nyandligheten i black metal-miljön. Här har ondskan kommit att återföras till en moralisk dualism och på nytt fyllas med en äldre kristen innebörd, fast med inverterade sympatier. Även Faxnelds black metal-satanister utgår från den estetisering av det onda i populärkulturen som Bårdsen Tøllefsen berör, men konstruerar till synes sin diskurs med utgångspunkt i ett missnöje med den bristande religiösa dramatiken i sådana relativiseringar. Härigenom är de engagerade i ett projekt vilket är tydligt motdiskursivt och söker efter en «andre» att definiera sig gentemot. Godheten blir en kategori som i någon mån tycks frikopplas från mytologiska gestalter som den kristne Guden, och åtminstone dennes jordiska representanter kan hyllas för alla *onda* handlingar som begåtts i Guds namn. Något oväntat blir därför den uttalade motpolen inte kris-

tendomen, som också får en godkännande stämpel som «ond», utan Anton LaVeys konkurrerande form av satanism, vilken uppfattas som allt för livsbejakande och «god». För den som önskar vara ond uppstår dock omedelbart en rad problem. När det onda blir «gott» och vice versa biter motdiskursen sig själv i svansen.

Motdiskursiva drag går också att finna i det äldsta källmaterial som behandlas i numret. Sorgenfrei diskuterar den sufiske 1200-talspoeten Jalal al-Din Rumi, och konstaterar inledningsvis att en absolut ondska inte ingår i huvudfåran av islamisk teologi. Här ser vi, kanske överraskande, paralleller inte minst till den nyandliga miljöns holistiska världsbild. Liksom i denna föreställer sig Rumi människans ego som en arena för Djävulens lockande viskningar. Att övervinna sina egna låga drifter, blir härigenom att övervinna Djävulen. Men i sin skildring av Iblis skriver Rumi också in sig själv i vad som kan studeras som en sufisk subgenre av försvarstal för djävulen. I dessa texter – som spåras tillbaka till 900-talet – framställs Iblis som ett ideal för monoteistisk gudsdyrkan. Återigen ser vi hur ondskan blir undflyende och illusorisk, tolkad som ett medel för att uppnå ett större gott.

I de stora religiösa traditionerna existerar sällan, åtminstone officiellt, någon absolut ondska. Istället brukar det onda talas om exempelvis i termer av «frånvaron av godhet» (Augustinus berömda nyplatoniskt inspirerade synsätt). Katarer och andra grupper som förespråkade en mer radikal dualistisk världsbild, där den gode Gud ställs mot en nästan jämbördig ond Satan, har därför brännmärkts som kättare. Oavsett officiella fördömanden av sådana teologiska hållningar, har det konstant funnits dualistiska tendenser – framför allt inom kristendomen. På en kristen folklig nivå har man, å andra sidan, kunnat fela i motsatt riktning, enligt den lärda teologin. Djävulen kunde ofta uppfattas som en ambivalent hjälpare i folkreligiositeten, som det fanns möjlighet att vända sig till för att få bistånd med exempelvis jakt och fiske. Kvinnor kunde ta hjälp av Satan vid barnafödande, för att minska sina smärtor. Allt detta hade förstås ett pris. I det sistnämnda fallet kunde barnen som straff från Gud bli varulvar. Men förvånansvärt ofta tänktes det möjligt att klara sig ur samröret med Mörkrets furste utan sådana resulterande

tråkigheter. Ytterst är dessutom den föregivet onde själv moraliskt ambivalent, på samma sätt som farliga naturväsen i folktraditioner tenderar att vara. Den kristna skönlitteraturen har å sin sida sådana berömda gestalter som Goethes Mefistofeles, den makt som alltid vill det onda, men ständigt tjänar det goda.

Mefistofeles dilemma fångar väl en framträdande tendens i det material som samlats för detta temanummer; ondskans undflyende natur. Såväl i det islamiska som i det nyandliga materialet ser vi exempel på hur representanter för ondskan omtolkas i positiv riktning. Iblis blir en lärare i gudskärlek, djävulens frestelser en pedagogisk utmaning. Å andra sidan ser vi också hur det förväntat goda kan ta sig negativa uttryck. De katolska missionärerna i Nordamerika vill – får vi anta – i alla välvilja frälsa mi'kmaq från den ondskan de ser hos dem, men försämrar inte bara deras situation härigenom, utan bidrar samtidigt till att införa föreställningar om abstrakt ondskan i en kultur där sådana tankar tidigare tycks ha varit frånvarande. Snarare än någon djävulsgestalt får missionsskolorna och de undervisande nunnorna för många mi'kmaq personifiera ondskan. Black metal-satanisterna i Faxnelds artikel, å andra sidan, avvärjar i en mening ondskan genom att bejaka den, samtidigt som det förment goda – kristendomen – blir ond, och därför potentiellt god...